

ETNOLOGICKÉ MODELY A PROCES NEOLITIZACE NA PŘEDNÍM VÝCHODĚ

Šárka Velhartická

velharticka@centrum.cz

Ethnological models and the process of neolitization of the Near East

Abstract—The study of the origin and the process of neolitisation of the Near East remains a dynamically developing discipline. The newest archaeological finds in this area reveal records of the transformations of early neolithic society not only from the materialistic, but also from social and religious perspectives. Since the 1960s the advent of processual archeology and ethnoarchaeology resulted in archaeology using ethnological materials to a greater extent in interpreting archaeological finds. However, the often imprecise applications of the models and controversial interpretations resulted in a confrontation and crisis in the study of hunter-gatherer societies at the turn of the 1980s and 1990s. a reappraisal of the interplay of both disciplines resulted.

Keywords—Neolitization, Near East, ethnological models, revisionism, revisionist disputation

ÚVOD

Termín *neolitizace*¹ označuje přechod od lovecko-sběračského způsobu k usedlému způsobu života spojený se vznikem prvních stálých sídel, pěstováním obilí a chovem domácích zvířat. K této změně, označované i pojmem neolitická revoluce, došlo v různých oblastech v různých dobách a nejednalo se o rychlý, nýbrž dlouhodobý a v závislosti na mnoha faktorech rozmanitý proces. Nejstarší archeologické doklady o domestikaci rostlin i zvířete máme z oblasti Předního východu. Oblast tzv. úrodného půlměsíce, jež se rozprostírá od Levanty přes jihovýchodní Anatólii až k íránskému pohoří Zagros, nám ukazuje, kde se ve větších nadmořských výškách ještě před dobou neolitu vy-

1 Obsáhleji k teoriím o procesu neolitizace viz Velhartická 2013. Tento příspěvek se soustředí především na tzv. „revizionistický spor“ o přístup k interpretaci soudobých lovecko-sběračských skupin.

skytovaly divoké druhy obilí a zvířat, které byly později domestikovány.

Moderní archeologický výzkum nám přináší mnohá fakta a umožňuje zmapovat pravěkou sídlištní strukturu na Předním východě, avšak dosud není možné posoudit, do jaké míry se rekonstrukce hustoty osídlení a sídlní struktury skutečně blíží pravěkému stavu. Současný výzkum se soustředí především na ozřejmění faktorů, jež v procesu neolitizace hrály podstatnou roli, a předpokládá především studium pravěkých klimatických podmínek, struktury sídlišť a jejich povahy (stálá / přechodná), rekonstrukci počtu obyvatel v sídlišti, hustoty obyvatelstva a případného populačního tlaku, analýzu archeologických nálezů nástrojů a keramiky, které nám umožňují posoudit stupeň neolitizace dané lokality.

Modelů, jež se snaží zachytit proces neolitizace a vysvětlit, proč k těmto změnám došlo a především jaké byly jejich příčiny, je nespočet. Za nejvýznamnější faktory, jež tyto změny způsobily, bývají považovány klimatické změny, usedlý způsob života, populační exploze a v jejím důsledku nastavší populační tlak, uchovávaní nadbytku potravin, faktory socio-ideologické, změny ve společenské struktuře či změny v náboženských představách a ideologii.

Prostor Předního východu, jenž je pro studium počátků neolitu významný, je natolik rozsáhlý, že se nejedná o klimaticky jednotnou oblast, ale o zónu sahající od mírného k tropickému pásu, jejíž jednotlivé části vykazují značné rozdíly. Od pravěku zde došlo k rozsáhlým proměnám krajiny v důsledku působení člověka, především díky rozvoji zemědělství a pastevectví, stavbě zavodňovacích systémů a mýcení rozsáhlých lesních ploch. Vedle globálních klimatických změn zde docházelo i k lokálním klimatickým výkyvům. V úvahách o počátcích zemědělství a chovu domácích zvířat pak hraje roli především vytyčení těch oblastí, kde byl již

v pravěku dostatek ročních srážek a kde se v důsledku toho dařilo divokým formám obilí a zvěře.

Prvním, kdo charakterizoval období neolitu a definoval jej na základě ekonomických kritérií, byl ve 30. letech 20. století V. Gordon Childe ve svém díle *Člověk svým tvůrcem* (Childe 1949 [1936]). Za prvotní příčinu, jež zahájila proces neolitizace, považoval změny přírodních podmínek po skončení doby ledové. Podle jeho „hypotézy oáz“ došlo v důsledku období sucha ke koncentraci lidí a zvířat v blízkosti vodních zdrojů, jež měla za následek domestikaci zvěře. Na Childeovy úvahy o klimatických změnách navázal archeolog Robert J. Braidwood, který považoval za oblast počátků zemědělství právě ty zóny, kde se již v pravěku vyskytovaly divoké druhy obilí a zvěře, tedy horská úbočí pohoří Zagros (teorie „horské svahy Úrodného púlměsíce“, Braidwood 1951).

V 60. letech 20. století přišel americký antropolog Marshall D. Sahlins s teorií o „společnosti hojnosti a nadbytku“ (Sahlins 1968. Srv. ale např. i Bird-David 1992), která popírala dosavadní představu o divošských kmenech, kteří žijí v nedostatku potravinových zásob. Vycházel z narůstajícího množství etnografického materiálu a dokladů o životních podmínkách soudobých skupin lovců-sběračů, z nichž vyplývalo, že pro udržení svého životního standardu nemusejí pracovat více než jen pár hodin denně (srov. např. Shostaková 1993: 17–19). Na jeho teorii navázalo mnoho antropologů, kteří přímo v terénu shromažďovali záznamy o subsistenčních formách současných lovců-sběračů. Lewis R. Binford, hlavní představitel směru New Archaeology (procesuální archeologie) se domníval, že pravěcí lovci-sběrači žili v harmonii s přírodou a ke změně jejich subsistenční formy mohlo dojít pouze v důsledku narušení této harmonie („teorie o nerovnováze“; Binford 1968; Binford 1983). Vycházel ze studia soudobých lovecko-sběračských skupin, které považoval za živé příklady pravěkých společností a interpretaci archeologických nálezů opíral o etnologické analogie. Ve svých pracích se zabýval studiem kulturních systémů a v nich se odehrávajících procesů ve vztahu ke konkrétnímu ekosystému. Ze srovnání antropologických dat v rámci archeologického výzkumu se vyvinula etnoarcheologie, která využívá těchto materiálů k rekonstrukci historických procesů a především interpretaci archeologického materiálu. Rovněž

archeolog Kent V. Flannery se snažil zodpovědět otázku, co zahájilo proces neolitizace, když podle etnologických komparativních studií lovci-sběrači žijí v harmonii s přírodou, netrpí nedostatkem a nejsou k podobné změně subsistenční formy nuceni. Podle jeho názoru došlo v pravěku k narušení této harmonie, např. v důsledku populační exploze, a právě v oblastech, kde lidé trpěli nedostatkem zdrojů potravy, tedy na okrajích úrodných oblastí, byli nuceni pro svou obživu domestikovat plodiny a zvěř („teorie okrajových zón“, Flannery 1973). V roce 1966 na sympoziu *Man the Hunter* v Chicagu, pořádaném Richardem B. Leem a Irvnem DeVorem, jehož se zúčastnili přední antropologové zabývající se studiem lovecko-sběračských společností, byly předneseny nejnovější příspěvky na toto téma (Lee a DeVore 1968).

Paralelně k tomuto vývojovému směru se začaly objevovat články kritizující aplikaci etnologických modelů na pravěký vývoj. Již koncem 60. let Richard G. Fox napadl myšlenku o „izolovaných divošských kmenech“ (Fox 1969), v 80. letech kritika sílila, např. Roger Kessing a Eric Wolf popírali mýtus o „nezkažených divoších“ a zmiňovali, že intenzivní vzájemné interakce mezi lovecko-sběračskými společnostmi neexistují pouze v moderní době, ale byly běžné i v období pravěku (Kessing 1981; Wolf 1982). E. Wolf zdůrazňoval, že na studované společnosti nelze pohlížet jako na statické a moderní etnologové podle něj ve svých studiích zcela zanedbávají jejich dějinný vývoj. Vytkána byla především absence historických a lingvistických studií zabývajících se vývojem určité skupiny po delší období a mapováním její historie. Společným argumentem těchto kritiků bylo, že dnešní kultury lovců a sběračů není možné srovnávat s pravěkými lovecko-sběračskými, neboť podléhají rozdílným vlivům okolního prostředí (srov. např. Renfrew 2007: 119–120; Jordan 2008: 447.). V 90. letech se tato polemika vyhrtila v tzv. „revizionistickém sporu“. V jednom z nejučtějších článků v roce 1989 kritizovali lingvisté Thomas Headland a Lawrence Reid názor, že dnešní lovci-sběrači žijící v moderních deštných pralesích jsou pozůstatky paleolitických společností, a odsoudili dosavadní etnologická srovnávání pravěké situace se současnými lovecko-sběračskými skupinami (Headland a Reid 1989). Jako hlavní argumenty uvedli, že i skupiny, dosud v literatuře uváděné jako zcela izolované od okolního

světa a považované za „nezkažené divochy“ (např. Negritové na Filipínách, Sanové v Africe /Křováci/, Pygmejové v centrální Africe), byly již dříve v kontaktu s okolními zemědělskými skupinami, a dokonce vyslovili názor, že bez vypěstování nadbytku díky zemědělství by se tyto skupiny do těchto izolovaných končin nedostaly. Svě závěry opírali o etnohistorickou, archeologickou, lingvistickou a botanickou evidenci. Především na základě studia lingvistické situace prokázali dřívější jazykové kontakty těchto skupin dosud považovaných za izolované. Např. pokud jde o Negrity na Filipínách, zmiňují autoři archeologické nálezy přednegritského zemědělství a čilé obchodní kontakty s čínskými obchodníky již od 5. stol. př. n. l. Obdobně u afrických Sanů (Křováků) předpokládají po staletí fungující interetnickou symbiózu (srov. dřívější závěry např. Gordon 1984 a Denbow 1984 a Denbow 1986. Viz rovněž Bower 1989). Prezентují tedy zcela odlišný model – tyto skupiny byly podle nich silně závislé na obchodování s populacemi, jež si vyráběly vlastní potravu, čilé obchodní kontakty udržovaly po staletí a nevyvíjely se izolovaně. (Tuto tezi rozvedl Thomas N. Headland společně s Robertem C. Baileyem v *Human Ecology*: „bez přímého či nepřímého přístupu k pěstovaným plodinám by lovci sběrači nikdy nemohli žít v tropickém pralese,“ Headland a Bailey 1991, 116). Headland a Reid ve své kritice závěrem citují S. W. Mintze: „Kulturní a sociální antropologie si vybuodovala pověst jako disciplína studující ... to, co má označení ‚primitivní‘ společnost. ... [Toto] bohužel vedlo antropology k tomu, aby ... příležitostně, ignorovali informace, které ozřejmovaly, že společnost, kterou antropolog studuje, není zdaleka tak primitivní (či izolovaná), jak by si přál... [a vytvářejí tak dojem] údajně nezkažené jednoduchosti, skvěle pozorované antropologem-hrdinou....“ (Mintz 1985, xxvi-xxvii.). Za článkem T. N. Headlanda a L. A. Reida byly otištěny i reakce antropologů. Antropolog Karl L. Hutterer ve svém komentáři napsal: „Je vysoce nepravděpodobné, že by nějaká žijící lovecko-sběračská skupina mohla sloužit jako hotový model prehistorické situace.“ (Hutterer 1989: 57).

Na 6. konferenci o lovcích-sběračích ve Fairbanks (CHAGS) došlo k názorovému střetu jednotlivých stran a etnologické studie

lovecko-sběračských skupin se dostaly do slepé uličky. v roce 1992 reagoval na stávající situaci antropolog Richard B. Lee a pokusil se nalézt východisko ve svém článku „Art, Science, or Politics? The Crisis in Hunter-Gatherer Studies“, v němž označil současný stav za krizi ve studiu lovecko-sběračských skupin: „Ačkoliv panuje shoda, že lovci-sběrači existují, téměř všechno ostatní okolo nich je předmětem sporu.“ (Lee 1992: 31). Ve svém článku definuje předmět tohoto studia pro dnešní dobu (podává historickou i politickou definici lovců-sběračů), předkládá výčet přínosu jednotlivých antropologických směrů a ohrazuje se proti zmíněným tzv. „revizionistům“. Zdůraznil, že sám nikdy ve svých pracích netvrdil, že by tyto kmeny byly zcela izolované a rovněž že termín „nezkažený“ používal v uvozovkách, avšak jeho díla byla dezinterpretována. Za problematickou ve své podstatě označil metodologii bádání. Kromě toho, že mnohé studie vznikly na základě sekundárního pozorování, a ne přímým terénním výzkumem, jsou sporné rovněž snahy některých etnologů o mezikulturní srovnávání a hledání paralel mezi odlišnými a jak časově, tak prostorově vzdálenými kulturami. Ve společném článku redefinovali R. B. Lee s J. Solwayovou svůj postoj: „Historický status afrických lovecko-sběračských populací musí být nahlížen jako komplexní produkt dynamiky samotného lovecko-sběračského způsobu výroby, dlouhé interakce mezi lovci-sběrači, zemědělci a pastevci, a konečně i dynamiky vyrůstající z jejich propojení se světovým kapitalismem.“ (Solway a Lee 1992, 188). Na vzešlou situaci reagovalo mnoho badatelů přehodnocením přístupu k lovecko-sběračským skupinám, a následkem bylo především prohloubení spolupráce mezi archeologií a etnologií.

Paralelně k přehodnocení těchto teorií se archeologie i nadále opírala především o výsledky vykopávek a z ní vzešlých studií, především analýzy klimatu a pylových vzorků, biologických změn domestikovaných rostlin a zvířete, o nejnovější metody archeometrie a nově kalibrovaná data (např. Aurenche et al. 2001; Aurenche a Kozłowski 1999). Klimatické změny stály v popředí teorií vypracovaných O. Bar-Yosefem, A. Belfer-Cohenem a D. O. Henrym („model trias“, Henry 1989; Bar-Yosef a Belfer-Cohen 1989; Bar-Yosef a Belfer-Cohen 1992; Bar-Yosef a Meadow 1995.), J. McCorristonem a F. Holem

(„model sezonních rozdílů“, J. McCorriston a F. Hole. 1991), Davidem Rindosem (Rindos 1980) nebo M. S. Daviesem a G. C. Hillmannem (Hillman a Davies 1992). Co-evolucionistické modely 90. let předpokládají, že domestikace rostlin a morfologické změny obilí byly nezamýšleným důsledkem interakce člověka s rostlinami. H.-P. Uerpman definoval jednotlivé faktory, jež stály na počátku neolitické závislosti na pěstování plodin a spustily „řetězovou reakci“. Podle jeho názoru domestikace rostlin a zvíře uvrhla člověka do závislosti na zemědělské produkci a chovu a nesla s sebou další proměny společnosti, jejichž následků si člověk na samém počátku neolitu nemohl být vědom (Uerpman 1979: 59).

Je nicméně pravděpodobné, že nezanedbatelnou roli při formování neolitické společnosti hrály i socio-ideologické faktory a současné bádání se zaměřuje – na základě nejnovějších objevů v jihovýchodní Anatolii – i na studium kognitivní vyspělosti neolitických kultur. V 90. letech byla původní Childeova teorie o kulturní vyspělosti a Braidwoodova teze „culture was not ready“ základem pro nově vzniklé hypotézy o tom, že neolit byl především revolucí znalostí. Na základě studia neolitického umění koncipoval Jacques Cauvin myšlenku, že neolitická revoluce byla „revolucí symbolů“ a nově utvářené představy a chápání okolního světa byly hnací silou neolitických změn (Cauvin 1994). J. Cauvin vychází z interpretace nejnovějších archeologických nálezů z oblasti Blízkého východu, které dokládají významný posun v uměleckém vyjadřování (srov. i Schmidt 1998; Schmidt 2007; Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. 2007). Je pravděpodobné, že tyto proměny v umělecké manifestaci za použití nových symbolů do určité míry souvisejí s usedlým způsobem života, počátkem domestikace a chovu, neboť tyto archeologické nálezy nám dokládají, že postupná neolitizace s sebou nesla i kognitivní změny a změny náboženských představ. Zda stály na jejím počátku, nebo byly až jejím důsledkem, zůstává prozatím otázkou.

Archeologové A. B. Gebauer a T. D. Price publikovali seznam mnoha v úvahu připadajících faktorů, které pravděpodobně stály na počátku celého procesu neolitizace a vzájemně se prolínaly, případně probíhaly souběžně (Gebauer a Price 1992). Změny, jež vedly člověka k závislosti na zemědělství, byly jistě vázány na mate-

riální výhody a technologický pokrok, a byly provázeny proměnami vzájemných sociálních vztahů, novými formami umění a symboliky vyjadřujícími nové chápání světa. Etnologie nám dlouhodobě přináší velké množství dat a umožňuje nám pohled na četné společnosti, jež v naší době žijí stále ještě na přechodu od lovecko-sběračského stylu k usedlému. Ačkoliv je nutno brát v úvahu veškeré odlišnosti těchto skupin od našich pravěkých předků, lze se studiem a pozorováním shodných principů v tomto bádání dále posunout. Pro archeologii je z tohoto pohledu přínosné nejen studium subsistenčních forem skupin, které žijí lovecko-sběračským způsobem – pozorování a analýza získávání jejich zdrojů obživy (způsoby opatrování obživy i kolik úsilí na ně musí vynaložit) – a analýza technologií, ale i studium tradic a předávání znalostí a rovněž posouzení faktorů, které mohou případně vést k přechodu na usedlý způsob života a k zemědělské produkci. „Důležité však je, že etnoarcheologie má velký potenciál poukázat na propojení materiálního a nemateriálního. Umožňuje ilustrovat rozmanitost rolí a úloh konkrétních předmětů v jejich každodenním používání a mimoto vypovídat o jejich zhotovení, jejich prvotním i druhotném použití, a i o ukončení jejich používání a jejich odstranění.“ (Eggert 2012, 362–363). Z hlediska sociologicko-psychologické analýzy skýtá etnologické srovnání důležité informace ohledně interakcí a modelů chování uvnitř skupin a pozorování dalších významných faktorů, jež např. ovlivňují rozhodování jedinců či celé společnosti.

Etnologie tak má při interpretaci archeologických dat své nezastupitelné místo, neboť cílem archeologie není pouze objevovat, odkrývat a dokumentovat nálezy. Její součástí a úlohou je i snaha o interpretaci těchto dat a zde hraje etnologie dnes stejně jako dříve významnou roli. v současném globalizovaném světě, kdy dochází k ničení přirozeného prostředí těchto lovecko-sběračských skupin, má jejich studium stále nedocenitelný význam.

POUŽITÁ LITERATURA

Aurenche, Olivier, Philippe Galet, Emmanuelle Régagnon-Caroline, Jacques Évin. 2001. “Le Processus de néolithisation dans le Proche Orient revu à la lumière de la calibration des data-

- tions radiocarbone". In *Datation*, ed. Jean-Noël Barrandon, Pierre Guibert, Véronique Michel, 385–399. Antibes: APDCA.
- Aurenche, Olivier a Stefan Karol Kozłowski. 1999. *La naissance du néolithique au Proche Orient ou le paradis perdu*. Paris: Éditions Errance.
- Bar-Yosef, Ofer a Anna Belfer-Cohen. 1989. "The origins of sedentism and farming communities in the Levant." *Journal of World Prehistory* 3 (1989): 447–498.
- Bar-Yosef, Ofer a Anna Belfer-Cohen. 1992. "From foraging to farming in the Mediterranean Levante." In *Transition to Agriculture in Prehistory*, eds. Anne Birgitte Gebauer a T. Douglas Price, 21–48. Madison, Wisconsin: Prehistory Press.
- Bar-Yosef, Ofer a Richard H. Meadow. 1995. "The origins of the agriculture in the Near East." In *Last hunters-first farmers. New perspectives on the Prehistoric Transition to agriculture*, eds. Anne Birgitte Gebauer a T. Douglas Price, 39–94. Santa Fe: School of American Research Press.
- Bartl, Karin, Reinhard Bernbeck a Marlies Heinz (eds.). 1995. *Zwischen Euphrat und Indus. Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatischen Archäologie*. Hildesheim / Zürich / New York: Georg Olms Verlag.
- Benz, Marion. 2000. *Die Neolithisierung im Vorderen Orient. Theorien, archäologische Daten und ein ethnologisches Modell*. Berlin: Ex Oriente.
- Binford, Lewis R. 1968. "Post-Pleistocene Adaptions." In *New perspectives in archaeology*, eds. Lewis R. Binford a Sally R. Binford, 313–341. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Binford, Lewis R. 1983: *In Pursuit of the Past*. London: Thames & Hudson.
- Bird-David, Nurit H. 1992. "Beyond 'The Original Affluent Society': a Culturalist Reformulation." *Current Anthropology* 33/1 (1992): 25–47.
- Bower, Bruce. 1989. "A World That Never Existed." *Science News* 135/17 (1989): 264–266.
- Braidwood, Robert J. 1951. "From cave to village in prehistoric Iraq." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 1951: 12–18.
- Braidwood, Robert J. 1960. "The agricultural revolution." *Scientific American* 203 (1960): 130–148.
- Cauvin, Jacques. 1994. *Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*. Paris: CNRS, 1994.
- Denbow, James R. 1984. "Prehistoric herders and foragers of the Kalahari: The evidence for 1500 years of interaction." In *Past and present in hunter-gatherer studies*, ed. Carmel Schrire, 175–193. Orlando: Academic Press.
- Denbow, James R. 1986. "A new look at the later prehistory of the Kalahari." *Journal of African History* 27 (1986): 3–28.
- Eggert, Manfred K. H. 2012. *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*. Tübingen/Basel: A. Francke Verlag.
- Flannery, K. V. 1973. "The origins of agriculture." *Annual Review of Anthropology* 2 (1973): 271–307.
- Fox, Richard G. 1969. "'Professional Primitives': Hunters and Gatherers of Nuclear South Asia." *Man in India* 49 (1969): 139–160.
- Gebauer, Anne Birgitte a T. Douglas Price (eds.). 1992. *Transition to agriculture in prehistory*. Madison, Wisconsin: Prehistory Press.
- Gebel, H. G. 1984. *Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens. Subsistenzformen und Siedlungsweisen. Tabellarische Material- und Befundpräsentation zu Fundorten des Protoneolithikums und des Akeramischen Neolithikums*. Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Gordon, R. J. 1984. "The !Kung in the Kalahari exchange: An ethnohistorical perspective." In *Past and present in hunter-gatherer studies*, ed. Carmel Schrire, 195–224. Orlando: Academic Press.
- Headland, Thomas N. a Robert C. Bailey. 1991. "Introduction: Have Hunter-Gatherers Ever Lived in Tropical Rain Forest Independently of Agriculture?" *Human Ecology* 19/2 (1991): 115–122.
- Headland, Thomas N. a Lawrence A. Reid. 1989. "Hunter-Gatherers and their neighbors from prehistory to the present." In *Current Anthropology* 30/1 (1989): 43–66.
- Henry, Donald O. 1989. *From foraging to agriculture. The Levant at the end of the Ice Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hillman, Gordon C. a M. Stuart Davies. 1992. "Domestication rate in wild wheats and barley under primitive cultivation. Preliminary results and archaeological implications of field measurements of selection coefficient." In *Préhistoire de l'Agriculture. Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques*, ed. Patricia C. Anderson, 157–222. Paris: Éditions du CNRS.
- Hodder, Ian a Scott Hudson. 2004. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutterer, Karl. 1989. "Comment." In: *Headland a Reid* 1989: 56–57.

- Childe, V. Gordon. 1949 [1936]. *Člověk svým tvůrcem*, (přel. J. Schránílová), Praha: Svoboda.
- Jordan, Peter. 2008. "Hunters and Gatherers." In *Handbook of Archaeological Theories*, eds. R. Alexander Bentley, Herbert D. G. Maschner a Christopher Chippindale, 447–466. Lanham: AltaMira Press.
- Kessing, Roger. 1981. *Cultural Anthropology: a contemporary perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kuijt, Ian (ed.). 2000. *Life in Neolithic Farming Communities. Social Organisation, Identity, and Differentiation*, NY/Boston / Dordrecht / London / Moscow : Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Lee, Richard B. 1992. "Art, Science, or politics? The Crisis in Hunter-Gatherer Studies." *American Anthropologist* 94/1 (1992): 31–54.
- Lee, Richard B. a Irven DeVore (eds.). 1968. *Man the Hunter*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Lévi-Strauss, Claude. 1996. *Myšlení přírodních národů*. Praha/Liberec: Dauphin.
- McCorriston, Joy a Frank Hole. 1991. "The ecology of seasonal stress and the origins of agriculture in the Near East." *American Anthropologist* 93 (1991): 46–69.
- Mintz, Sidney W. 1985. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Viking Press.
- Price, T. Douglas a Anne Birgitte Gebauer (eds.). 1995. *Last hunters-first farmers. New perspectives on the Prehistoric Transition to agriculture*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Reed, Charles A. 1977. "A Model for the Origin of Agriculture in the Near East." In *The Origins of Agriculture*, ed. Charles A. Reed, 543–567. The Hague: Mouton.
- Renfrew, Colin. 2007. *Prehistory. The Making of the Human Mind*. London: Wiedenfeld & Nicolson.
- Rindos, David. 1980. "Symbiosis, instability, and the origins and spread of agriculture: a new model." In *Current Anthropology* 21/6 (1980): 751–772.
- Rindos, David. 1984. *The Origins of Agriculture. An Evolutionary Perspective*. San Diego / New York / Berkeley / Boston / London / Sydney / Tokyo / Toronto: Academic Press.
- Sahlins, Marshall D. 1968. "Notes on the original affluent society." In *Man the Hunter*, eds. Richard B. Lee a Irven DeVore, 85–89. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Shostaková, Marjorie. 1993. *Nisa dcera Kungů*. *Intimní život ženy mizejícího světa*. Praha: Mladá fronta.
- Schmidt, Klaus. 1998. "Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 130 (1998): 17–49.
- Schmidt, Klaus. 2007. *Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe*. München: C. H. Beck.
- Solway, Jacqueline S. a Richard B. Lee. 1992. "Foragers, Genuine or Spurious?" *Current Anthropology* 33–Supplement (1992): 187–223.
- Spielmann, Katherine A., James F. Eder. 1994. "Hunter and Farmers: Then and now." *Annual Review of Anthropology* 23 (1994): 303–323.
- Uerpman, Hans-Peter. 1979. *Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraumes*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Velhartická, Šárka. 2013. „Nástin teorii o ‚neolitické revoluci‘ na Předním východě.“ In *XXV. Letní škola historie*. Sborník přednášek, eds. Jana Kohnová, Barbora Holubová, 97–113. Praha: UK – Pedagogická fakulta.
- Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. 2007. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum Karlsruhe.
- Wolf, Eric R. 1982. *Europe and the people without history*. Berkeley: University of California Press.